

Хуушан монгол бэшэг хэлэнэй мүнөө үеын шэглэлнүүд

«Тэнгэрийн бичиг» - өөдөө шугамта монгол бэшэг

1993 ондо Нидерландын эрдэмтэ Абрам де Сваан гэгшэ бүхы дэлхэйн (глобальна) хэлэнүүдэй системын хэб зохёожо эхилээ юм. Бүтээхэн үрэ дүнгын 2001 ондо «Дэлхэйн янза бүрийн үгэнүүд: бүгэдэ дэлхэйн хэлэнүүдэй система» гэхэн ном соонь хэблэгдээ. Абрам де Сваанай онол аргын гол заалтануудынь Россиин эрдэмэй Академиин ИНИОН-ой сайт дээрэ философиин эрдэмэй дид-доктор Ю.Ю. Чернын “Кибер орон зайнууд болон хэлэнүүдэй түлөө бүхэдэлхэйн тэмсэл” гэжэ нэрэтэй тайлбари соо бэшээтэй (См: http://inion.ru/files/File/Chernyy_Yu_Yu_Global_battle_for_cyberspace_and_languages.pdf, с. 6-8).

Абрам де Сваанай бодолоор, “олон хэлэнүүдэй хоорондохы бүлэг холбоонууд миинтэ өөр өөртгэёо барисаатай бэшэ, харин газар дэлхэйн 6 миллиард гаран хүнүүдые холбохо угаа хүсэтэй, аша үритэй харилсаанай сүлжээ юм”.

Олон улсын үйлэ ябасануудта нүлөөлхэхөө боложо, дэлхэйн хэлэнүүд дүрбэн бүлэг боложо хубаардаг юм байна. Ара талын, түбэй, supercentral, hypercentral – иимэ дүрбэн бүлэгэй хэлэнүүд байдаг гэнэ.

Хамагай олон хэлэнүүд (98 шахуу процентнь) хажуу талынхи болоно. Дэлхэйн хүн амитанай оройдоол 10-хи хубинь эдэ хэлэнүүд дээрэ хүүр хэлсэнэ. Хажуу захын хэлэнүүд ехэнхидээ – уншаха, бэшэхэ хэлэн бэшэ даа, харин аман үгын харилсаанай хэлэн гээшэ. Ондоо тээгүүр ябахандаа, захын хэлэтэй зон бусад хэлэн дээгүүр хөөрэлдэдэг байна. Иимэ бүлэгэй хэлэнүүд глобализациин үедэ хамагһаа түрүүн халажа болохо гэжэ ханагдана.

Түб хэлэнүүд (эдэш 100 шахуу) - үндэстэнэй болон гүрэнэй албан ёһоной хэлэнүүд юм. Дэлхэйн 95 % хүн зон эдэ түб (бэшэгэй) хэлэнүүдые ашаглана. Түб хэлэнүүдш ара талын хэлэтэй уладуудта географическа газар шадарнь ярилсаа холбоонойнь хэрэгсэл болоно.

Абрам де Сваанай хэлээшээр, дэлхэй дээрэ үшөө 13 supercentral хэлэн бии байна. Эдэмнай: англи, немец, француз, испан, португалиин, ород, араб, түүрэг, хитад, япон, хинди, малай, суахили хэлэнүүд. Эдэ хэлэнүүд улас түрын, эрхэ зүйнэй, техника технологиин халбарта нүлөөёо үлөөгөө, мүн баһа – томо бизнеста болон дээдэ хуралсалай газарта.

Англи хэлэн мүнөөдэр hypercentral хэлэн гээд тоологдоно.

Хүн хоорондын харилсаанай хэлэнэй үнэ сэн де Сваанай хэрэглэһэн Q нэрэтэй тоо

хэмжээгээр жэшээлэгдэнэ (тусхай формулоор гаргагдана). Q-ийн үнэ сэнгэй ехэ хадань - хэлэн бүри үлүү дээшээ болон тоологдоно. Хамагай үндэр Q-ийн үнэ сэнгээр мүнөө сагта англи хэлэн илгарна. Де Сваанай методикоор, яагаад ехэнхи хүнүүд дээдэ шатын хэлэнүүдые үзэхэ гэжэ оролдоноб гэжэ Q параметр харуулдаг байна. Символическа талаар хэлэн хүнэй байдал (статус) харуулна бшуу. Сүлөө сагаа, эршэ хүсээ хэлэ үзөөб гэжэ халгаахадаа, ерээдүйдээ хүн энэ мэдэсээ жэнхэни хайн баялиг болгохо байна.

Хэлэ мэдэсын янза бүрийн үе шатанууд глобальна хэлэнүүдэй системада элдэб үйлэ дүүргэнэ. Түб болон supercentral хэлэнүүд тэрэнэй тогтоборитой байдалые хангаха харюусалгатай. Supercentral англи хэлэн нэрлэгдэһэн системын элементнүүдые нэгэн болгожо “нягтална”.

Жэжэ хэлэнүүд системын олон янзын байдал, хүгжэлтэ тогтоолсоно, тиигэбэшье тэдэнэрые хадалгаха, хүгжөөхэ ябадал дэлхэйн юрэнхы хэлэ үзэлгын зураг бүришье даа хубилгаха нүлөөтэй.

Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй талаһаа хараад үзэхэдэ (де Сваанай хэлэгшээр), жэжэ заахан хэлэнүүдые хадалгаха гэшэ маша үнэтэй хэрэг юм байна, мүн баһа хүлээгдэһэн үрэ дүншье хаяар үгтэхөөр бэшэ. Тиимэһээ хүсэ шадал гаргажа, мүнөө үеын глобализациин энэ шатын хэлэ хамгаалгын эрмэлзэлэл эрхим шалтагаан болоно гэжэ үзэгдэнэ, тиин урасхалда эсэргүү хүдэлөөнтэй холбоотойшье хадаа.

...Мүнөө үеын буряад хэлэн Абрам де Сваанай үзэл баримталай талаһаа хараад үзэхэдэ, иимэ байна: de jure түб (Буряад Уласай гүрэн түрын) хэлэн байгаад, de facto хэды –хэды ара захын заахан хэлэнүүд боложо бутарна.

Хориин диалект дээрэ үндэхэлэгдэһэн мүнөө үеын литературна буряад хэлэн үндэхэ яһанай (Буряад үндэстэниие бии болгоһон) хууринуудай нэгэн юм, зүгөөр “бүгэдэ буряадай” харилсаа холбооной хэлэн боложо үшөө шадаагүй.

Буряад хэлэн ба тэрэнэй элдэб янзын нютаг аялгануудые сахиха гэшэ мүнөө сагта хүндэ хэсүү даабари болоно, шиидхэбэринь засагай зүгһөө ехэ дэмжэлгэдэ хүртэхэ ёһотой байна, хуралсалай аргуудта эрид шууд хубилалтануудые нэбтэрүүлхэ, тэрээндэнь бага бэшэ алта – мүнгэн хэрэгтэй.

Тиигэбэшье, диалектнүүдһээ дээгүүр статустай буряад бэшэг хэлэн бии һэн, олонхи мүнөө үеын эрдэмтэд тэрээндэ дахин “бусаха” гэшэ гүбди гэхэн хандалга табина (али, наада захаарнь абаа бол, нягталан үзэхэ юм бэшэ аал гэлсэнэ). **Хуучин бичиг** – али хуушан буряад-монгол бэшэгэй мүн уран зохёолой хэлэн – тиигэжэ XVII-XIX-дугаар зуун жэлнүүдтэ шажан мүргэлэй мүн саарһа данса бүридхэлдэ хэрэглэдэг бэшэг байгаа. Энэмнай XX зуун жэлэй 20-ёод онуудта буряад литературна хэлэнэй бии болоходо үндэхэн хууринь болоһон байна, буряад мэргэжэлтэ уран зохёол, хэблэл, сонин, сэтгүүл үйлэдэхэ хэрэгтэ аргагүй ехэ нүлөө үзүүлһэн байна. Хуушан монгол бэшэг дээрэ үндэхэлэгдөөд, Буряад Уласай түрүүшын сонин сэтгүүлнүүд гараһан байна. Эдэмнай: «Буряад-монголун үнэн» сонин, «Уран үгын чимэг», «Соёлун хубисгал» сэтгүүлнүүд, гэхэ мэтэ. Засаг түрын газарта, олонийтын элдэб байгуулалтануудта хуушан монгол бэшэг ород хэлэнтэй хамта хэрэглэгдэдэг байгаа.

Мүнөө сагта бидэнэр **хуучин бичиг** хэрэглэдэг болобол, гансал өөһэд хоорондоо (янза бүрийн аялга диалектыншье хадаа) хөөрэлдэхэ бэшэ, мүн бүхы Евразиин уудам үргэн орон дэлхэйгээр тараһан хамаг монгол уладуудаар ярилдаха аргатай болохо байна бшуубди даа.

Абрам де Сваанай үгэнүүдээр хэлээ хада, дээдэ нэрлэгдэһэн **хуучин бичигые** түб хэлэн гээд үзэжэ болоно, магад бүри supercentral бэшэг хэлэн гэшье болбол хамаагүй (глобализациин үедэ амиды үлэхэ ехэ арга боломжотой байна ха даа). Абрам де Сваанай хэлээшээр, дэлхэй дээрэхи 13 supercentral хэлэнэй дунда монгол **хуучин бичиг** үгы, тиигэбэшье, тэрэ хамаг монголшуудай хоорондохи харилсаанда ехэ үүргэ дүүргэжэ

болохо байна. Сасуулбал, хамаг түүрэг хэлэтэйшүүлэй дунда түүрэг хэлэн тиимэ байна хаям, Түб Азиин түүрэг хэлэтэйшүүлхээ эхилээд – Оросын татарнууд, саха (яхадууд) хүрэтэр, г.м.

Монгол эрдэмтэн Ж.Ш. Санжановай хэлээшээр, урдань буряад-монголшуудта литературна хэлэниинь өөдөө шугамта монгол бэшэг дээрэ байгаад, һүүлдэнь хориин диалектэдэ ороходонь, хэлэн болбол буряад зоние нэгэдүүлхэн хүсэн зүйл болохоёо болёо.

Хэлэнэй хүгжэлтын шэглэл элдэб диалектнуудай ашаар саашадаа оролсоо болболнь, одоо мүнөө байгаа асуудалнууднай улам саашадаа эршэдэхэ байна; буряадууднай бэе бээе ойлголсохоёо болёод, ород хэлэн дээрэ булта харилсадаг болохо. Эрдэмтын ханамжаар, совет хуулиин үедэ эхилхэн энэ үйлэ ябадалнууд мүнөө үеын буряадуудай түрэл хэлээ алдалганай гол шалтагааниинь болоно.

И.В. Булгутовагай ханамжаар, Ж.Ш. Санжанов “хуушан монголой” үе саг, хугасаа мүнөөнэй оршон байдалай хэлэ шэнжэлгын үйлэ ябасые ойлгоходо ямараар нүлөө үзүүлнэб гэжэ тодорхойгоор харуулжа шадаа. “Ямаршые хадань, али нэгэн буряад диалект илгаржа гараа гэхэн арсалдаан тэрэ сагта үгы хэн. Хуушан монгол ба лата бэшэг бүхы монголой лексика, дүримүүдэй хэлбэриие тогтоожо бариһан байгаа. Иимэ баримтануудтай тоосохо арга огто байхагүй. “Һайн мартагдаһан хуушан юумээ” зүгөөр дахин ханажа байял, энэнь мүнөөнэй шэнэ юумэн болонол!” – гээд эрдэмтэ эхэнэр нэмээнэ.

Хуушан монгол бэшэгэй хэлэ мүнөө үеын литературна болон ярьяанай хэлэнтэй хамта шудалха гээшэ – эгээл мүнөөдэр шухала хэрэг; 2002 онһоо буряад хэлэмнай хосоржо байһан хэлэнүүдэй тоодо ороо бшуу. Хэлэнүүдэй олон таладахи байдал мүнөө сагта хурдаханаар бууража байна: ЮНЕСКО эмхиин мэдээсээр, дэлхэйн бүхы хэлэнүүдэй хахадынь шахуу һаяар усадхагдан үгы болохоор аюулда ороод байна.

Бидэнэй бодолоор, **хуучин бичиг** хэрэглээд, харилсаа холбоо һэргээхэ гээшэ буряад хэлэнэй оршон байдал бүрилдэхэдэ тунһатай байха, буряад хэлэнэй байдал дэлхэйн хэлэнүүдэй системада яһала бэхижэхэ, нютаг хэлэнэй аялганууд хүгжэхэ, литературна буряад хэлэн хүгжэлтын шанга урмашуулга абаха.

*Динара Дмитриевна Трегубова,
кандидат исторических наук, учёный секретарь
Института научной информации по общественным наукам
Российской академии наук (г. Москва).
«Нютаг хэлэн / Диалекты» №1 (13) 29 октября 2016 г.*